

УПОТРЕБА И ЗЛОУПОТРЕБА ШКОЛЕ У РАТНЕ СВРХЕ

Послије слома Краљевине Југославије Њемачка и Италија су 17. априла 1941. окупирале Црну Гору. Према раније утврђењом споразуму о подјели Краљевине Југославије Црна Гора је припала италијанској окупационој сфери.

Окупиранске школе

Често се, не без разлога, каже да је италијанска окупација била неупоредиво сношљивија од њемачке и албанске, а особито од оне у такзваној Независној Држави Хрватској. То је, нема сумње, сасвим тачно када је ријеч о физичкој тортури и економском угњетавању. Доказ за то су и бројне избјеглице са подручја Хрватске, Босне и Херцеговине, Косова и других крајева који су припојени „Великој Албанији“. Има, разумије се, и много других неспорних доказа да је италијанска окупација била цивилизованија и толерантнија. На примјер, да су Италијани за једног свог војника убијали стотину Црногораца као што су то Њемци радили у Србији, нико од нашег народа са овог подручја не би преживео Други свјетски рат, чак би морали „увозити“ Црногорце из других крајева да би намирили такав рачун.

Међутим, када је ријеч о школи ту ствари стоје другачије. Упркос фашистичкој власти Италија је, ипак, већ тада била високо цивилизована земља и у њој није било фабрика смрти нити на истребљење осуђених народа. Али је она, када је о култури и образовању ријеч, тим више била опасна, јер је врло смишљено, готово ненаметљиво, али изузетно вјешто, покушала да одвоји наш народ од његове културе и да му наметне своју културу и свој систем образовања. Зато је одмах послје окупације Црне Горе, у низу врло смишљених припрема које је предузимала да се стање „нормализује“, приступила обнављању рада основних и средњих школа које су, биле престале са радом 31. марта 1941. Иако су школе, особито средње, и у Италији у то доба нередовно радиле, она их отвара у Црној Гори, јер је знала да за успјешно владање једним народом није довољна само војничка окупација, па је покушала да црногорски народ одвоји од његове културе и просвјете, као најважнијих упоришта и изворишта народне свијести и подстрекача ослободилачке борбе, и да му наметне своју просвјету и културу, а тиме, зна се, и своју идеологију, ријечју да га однароди.

Дакле, тим, без сумње, врло питомим и високо цивилизованим Италијанима, владали су тада фашисти и они су покушали да духовно убију наш народ, а духовно убиство – то Црногорци знају боље од других – сто пута је страшније од физичког. Уосталом овог другог Црногорци се никада нијесу плашили а за прво су одавно „мријет навикнути“, знајући, како давно Перикле рече – „да је срећа у слободи, а слобода у храбрости“, јер „поносита човјека јаче боли невоља коју он допадне из кукавичлука него смрт која га стигне у један мах, без бола, а послје јуначке борбе и усред заједничких нада“.¹ Цијела наша историја испуњена борбом непрестаном „за крст часни и слободу златну“, као да је била надахнута оном древном библијском мишљу – да се више треба бојати оних који убијају душу, него оних који убијају тијело. Уосталом давно је речено „свако убиство је, по својој суштини, духовно а не физичко убиство“. Но, како тако, по наредби Цивилног комесаријата за Црну Гору, односно његовог Просвјетног одјељења завршена је школска 1940/41. година.

Међутим у жељи да што чвршће и трајније веже Црну Гору Италија је у сарадњи са сепаратистима организовала (12. јула 1941) Петровдански сабор, на коме је усвојена резолуција, која је припремљена у италијанском Министарству спољних послова, којом се стављају ван снаге одлуке Велике народне скупштине у Подгорици из 1918. године о уједињењу са Србијом и проглашава „Независна Црна Гора“, која ће да веже „живот и судбину Црне Горе са судбином Италије“.² На ове планове окупатора и његових помагача народ је одговорио свенародним устанком, тако да су, умјесто стварања „Независне Црне Горе“, Италијани имали преча посла. Почео је 13-јулски устанак, па италијански гроф Ћано три дана касније записује у свом дневнику: „Данас (се) заправо води прави рат између Италије и Црне Горе“.³

Италија је и послје 13-јулског устанка настојала да се прикаже као „ослободилац“ Црне Горе, тврдећи да није ријеч о окупацији већ о помоћи, па је, између осталог наставила и рад на отварању основних и средњих школа. Отварајући школе у Црној Гори Италија је, прије свега, жељела да код црногорске дјеце и омладине одгаји поданичку свијест и да од њих створи „питоме“ и покорне грађане, захвалне Италији што их је „ослободила“ „српског угњетавања“, те да из редова тих ђака регрутује не само чиновнике за цивилну власт, на које би се могла ослонити

¹ Перикле, *Надјробна бесједа*, Беседе, Никшић 1990, 212.

² Јовановић, Б., *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији*, Београд 1960, 25.

³ Према З. Лакићу, у Мацоленијевом завјештају се каже и следеће: „Неки заробљеници тврдили су да су побуном хтјели ангажовати што већи број италијанских војника, да би се одвратили од агресије на „Мајку Русију“. Други су казали да Црна Гора – српска земља има дужност да се ослања на народ исте расе. Комунистички и свесловенски карактер побуне настао је услед посебне мржње устаника према црним кошуљама“. Лакић, З., *Народна власт у Црној Гори 1941–1945*, Београд 1981, 60.

окупациона управа, већ и да од „Преваспитаних“ ђака створи одане војнике које ће слати на разна бојишта у друге окупиране крајеве.

Иако је одмах послје окупације Црне Горе многе школске објекте користила у врло различите, често за школу крајње понижавајуће намјене, Италија је, с обзиром на ратне услове, посеветила доста пажње организацији и раду школа у Црној Гори, разумије се, с намјером да их усмјери и користи за своје политичке циљеве. У ту сврху донесен је и нови наставни план и програм, у којем су како то обично бива када је ријеч о политичким ујдурмама, најзначајније измјене извршене код тзв. националне групе предмета, особито из ових разлога: прво, ради што већег одвајања црногорске историје од осталих југословенских, а посебно од српског, народа. У том циљу, између осталог, нарочито се инстистира на строгој ијекавици, а и сам назив српски језик је преименован у народни језик; друго, ради давања већег простора историји и култури Италије, посебно италијанском језику и треће, ради њиховог приподобљавања осталим политичким циљевима Италије.

Италија је, као уосталом и сви претходи и каснији разбијачи јединства Југославије, нарочито јединственог корпуса српског и црногорског народа, врло смишљено и упорно настојала да избрише све везе међу нашим народима и да представи српски народ као главног непријатеља осталих наших народа особито црногорског. У ту сврху је требало да послужи и школа, из које је, поред осталог, требало избрисати све битне елементе наше заједничке културе, а уколико се негдје и морала поменути српска култура требало ју је представити у што лошијем облику. То је првенствено чињено због пијемонтске улоге Србије у стварању заједничке државе – Југославије, као и због тога што су Срби и Црногорци, због дуге државне традиције и националног поноса, одавно били главна препрека свима који су имали, као и онима који и данас имају, претензије да на разне начине загосподаре овим просторима. Међутим, ти покушаји, када се ради о Црној Гори, никада нијесу успјели да озбиљније угрозе јединство српског и црногорског народа, па ма колико то вјешто чињено и ма што се зарад тога нудило.

Током окупације школе на сеоском подручју, углавном, нијесу радиле, изузев приградских насеља гдје су, као и у градовима, радиле под врло неповољним условима нередовно и са смањеним бројем ученика. Посебно је била сложена ситуација у средњим школама.⁴

У окупираним дјеловима Црне Горе уведено је прво „добровољно“; а затим обавезно учење италијанског језика.⁵ Један од начина однорођивања окупираног становништва, особито дјеце и омладине, било је отва-

⁴ Видјети рад М. Старовлах – *Пуџеви и сѣранѣуѣице средње школе*, УНИРЕКС, Никшић 1994.

⁵ Замјеник Парција Биролија издао је 17. IX 1941. наредбу да се у свим средњим школама у Црној Гори обавезно учи италијански језик (*Хронологија догађаја*, 114).

рање школа са наставом на италијанском језику. У анектираној Боки не само да је настава организована на италијанском језику, већ је у њу дошао један број учитеља и професора из Италије, док су домаћи просвјетни радници, прије свега они непокорни, под разним изговорима отпуштани из службе, протјеривани или одвођени у логоре у Италију. Исто тако, да би створио више простора за укључивање већег броја наставника из Италије, окупатор је отпустио из службе све професоре који нијесу били рођени на подручју Боке или у њој нијесу имали најмање 15 година радног стажа.⁶

Фашизација школе

Врхунац злоупотребе школе као, уосталом, и сваке друге злоупотребе власти, достигнут је у такозваној Независној Држави Хрватској, гдје у склопу опште фашизације није била поштеђена ни школа. Фашизација школе се огледа не само у њеним задацима, већ и у програмској структури. Илустрације ради навешћемо неколико примјера из уџбеника за средње школе. Да би вјерно подржавала своје газде и „ослободиоце“, и када се ради о „изабраним народима и расама“, власт у такозваној Независној Држави Хрватској је измислила, и чак у школске уџбенике унијела, самобитност и потпуну одвојеност Хрвата од осталог свијета. Тако у једном уџбенику за ниже разреде средње школе пише: „Хрватски народ јесте самосвојна народна (етничка) јединица. Он је народ сам по себи те у народносном смислу није истовјетан ниједним другим народом нити је дио или племе било којег другог народа“.⁷ Слична овој је и тврдња о вјечитој хрватској држави – „Своју властиту државу Хрватску, основану већ онда, када су многи други народи живјели још потпуно несређени (неорганизовани), хрватски је народ држао кроз све вјекове па до конца свјетског рата, а није се као и права на њу никада, па ни концем свјетског рата, било којим чином или било којом законитом одлуком одрекао, или своје право на неког другог пренио“. Хрватска држава је, дакле, непрекидно постојала од доласка Хрвата на Балкан и први пут у својој историји била је поробљена од Краљевине Срба Хрвата и Словенаца односно Краљевине Југославије, па аутор уџбеника Никола Жиц наставља: „Тек му је (мисли се на хрватски народ – М. С.) концем свјетског рата туђинска сила спријечила, да даље врши своја врховничка (суверена) права у властитој својој држави Хрватској“.⁸

⁶ Бољевић–Вулековић, *Гимназија „Стефан Митров Љубица“ (1865–1965)*, Котор 1973, 83.

⁷ *Земљопис Независне Државе Хрватске за ниже разреде средњих школа* (аутор Никола Жиц), Загреб 1941, 152.

⁸ *Исто*, 153.

Ево још једног доказа „демократије и толерантности“ власти НДХ према другим народима који са Хрватима живе у заједничкој домовини – „У хрватским народним и државним пословима у самосталној и Независној Држави Хрватској не смије одлучивати нитко, тко није по кољенима и по крви члан хрватског народа...“⁹ Треба ли наглашавати шта нас данас на то подсећа!

Свој однос према дојучерашњој заједничкој држави и свему што је она створила, школске власти НДХ износе чак и према Шумарском факултету у Сарајеву који је „прошле године основан од београдске владе, па ће га требати темељито преуредити“.¹⁰ Требло се, дакле, у свему што подсећа на дојучерашњу заједничку државу што више дистанцирати и „објаснити“ ђацима да у њој никада ништа није ваљало, те да се и убудуће треба чувати сваке помисли на такву или сличну државу.

Треба ли да одмах овдје кажемо то што је одавно познато – да је школа племенита и високо хумана институција, која се заснива на строго утврђеним научним истинама, и све што је пропаганда, изузев залагања за моралне вриједности, значи злоупотребу те светле куће. Особито је са школом неспојива било каква и било према коме мржња, што је на жалост присутно не само у ратним условима, већ и касније. Једно вријеме је мржња истицана само према „класним непријатељима“, да би на нашим просторима поново избила у први план међунационална мржња, која као да је била брижљиво запретена, да би је вјетрови рушења Југославије распалили у неслућеним размјерама.

Када се имају у виду напријед изнесени примјери и односи, сасвим је логично што је та кобна мржња опет олимписке размјере достигла баш на подручјима која су била у саставу те фашистичке марионете која је себе називала Независном Државом Хрватском.

Једно од битних обиљежја фашизма јесте апсолутна покорност према свемогућем вођи, па тако и НДХ упознаје своје средњошколце да „Независном Државом Хрватском управља Поглавник др Анте Павелић“ те да „предсједника владе потпредсједнике и министре именује и скида Поглавник“.¹¹

Ми смо се нешто дуже задржали на примјерима злоупотребе школе у НДХ зато што је фашизација школе на другим просторима наше до-скорашње заједничке државе обрађена у рефертима које су на овом скупу поднијели учесници из тих крајева. Но, будући да је знатно мање говорено о карактеристикама „партизанске школе“, то ћемо покушати да о томе кажемо нешто више.

⁹ *Истио*.

¹⁰ *Земљопис Независне Државе Хрватске за више разреде средњих школа* (аутори Филип Лукас и др Никола Перишић), Загреб 1941, 119.

¹¹ *Истио*, 190.

Партизанска школа

„Никада у рату свјетлост и истина не могу бити искључиво на једној страни – а зло и тама на другој“.¹² Да ово особито важи за понашање Срба и Црногораца у току Другог свјетског рата доказ је и расправа вођена о теми: Други свјетски рат – 50 година касније, а коју садржи и ова књига. Зато ћемо износећи карактеристике „партизанске школе“ покушати да укажемо и на њене слабости, па и на одређене злоупотребе у „класне и револуционарне“ сврхе.

И НОП је такође увелико рачунао на образовање као на један од битних фактора за успјешан развој НОБ-а и револуције, па је од самог почетка, у зависности од могућности, систематски рађено на разним облицима школовања, а особито на описмењавању бораца и омладине, те како је образовање тијесно повезано са људским друштвом и „неодвојиво од највећих појединачних и заједничких подухвата људске историје, чији ток доста вјерно прати“; оно је у њима доживљавало битне промјене.¹³ Међутим, већина наших историчара и педагога сматра да се документа о образовању која су доношена у току НОР-а не могу сматрати програмским, већ да су она извјесна теоријска разрада докумената прокламованих и утврђених у претходним пролетерским револуцијама, те да је КПЈ на основу њих одредила своје циљеве у односу на образовање. У својим каснијим документима она се залагала за увођење васпитања и образовања које се темељи на марксизму и револуционарној педагошкој теорији. Отуда у току оружане борбе није било потребно да се доносе цјеловита посебна документа „програмско-теоријског садржаја у којима би били шире формулисани... ставови и принципи васпитно-образовног система“.¹⁴ Међутим, Владета Тешић сматра да је „наша народна револуција (1941–1945) аутентична укупним својим бићем“, те да је значила „не само одличан раскид са старим буржоаско-класним системом друштвених односа, већ и корјенит преображај постојећег система образовања и васпитања“.¹⁵ Милан Липовац такође сматра да је наша народноослободилачка борба уносила у школу „нови, ослободилачки дух“, који се огледао у „корјенитој промјени односа између наставника и ученика“, те да су у школама „завладали другарски и хумани односи, узајамно поштовање, другарство и пријатељство, солидарност и колективност“.¹⁶ По мишљењу Рада Вуковића Комунистичка партија Југославије је на првим оснивачким

¹² Берђајев, *Филозофија неједнакости*, Београд 1990, 195.

¹³ Грубор, А., *Образовање у процесу друштвеног развоја*, Загреб 1984.

¹⁴ Дашић М., *О неким карактеристикама педагошке мисли у НОР-у и револуцији (1941–1945)*, „Васпитање и образовање“, бр. 4/84, 71.

¹⁵ Тешић, В., *Основна обележја просветне политике у Југославији у време ослободилачког рата и социјалистичке револуције (1941–1945)*, „Педагогија“, бр. 3–4/81, 311.

¹⁶ Липовац, М., *Школство и просвјетно-културна дјелатност на ослобођеној територији Славоније*, Загреб 1881, 170.

конгресима истакла задатке своје политике у просвјети, који се првенствено састоје у обавезном бесплатном школовању дјете „оба пола до навршене четрнаесте године живота, а издржавање и школовање у вишим школама сиромашне дјете способне за даље школовање, световност школе и научност наставе... омогућавање дјети да се свестрано, хармонично развијају у духовном и физичком погледу и припремају за учешће у процесу пороизводње.“¹⁷ Са таквим схватањима просвјете и школства КПЈ је пошла у устанак 1941. године.

Душан Недељковић који је био задужен да припреми „реформу и реорганизацију просвјете“ за прво засједање АВНОЈ-а у Бихаћу, тим поводом каже: „Тако сам на табаку папира израдио план и програм реформе наставе постојећих основних школа, с тим што сам у духу народноослободилачке борбе и револуције обрадио, пре свега, нове наставне програме за историју и географију и унио нове елементе у наставу језика и познавања природе. На другом табаку обрадио сам нови план и програм наших аналфабетских течајева у позадини и на фронту, тиме, што сам њихову наставу писмености и рачуна проширио неким битним елементима географије, историје, политичке економије и друштвених наука, тако да су они сажето и концентрисано доносили опште образовање и васпитање основних школа у новом духу...“ Затим Недељковић истиче да је подробно обрадио „организацију, општу методику, план и програм народног универзитета, опште школе новог типа, која са своја два сутпња од општих и стручних, до виших течајева, цјеловито и веома еластично обухвата свеколико образовање и васпитање новог, ослобођеног братимљења нове Југославије, од основног до највишег, и треба да пружи могућност бржег подизања бројних и разних средњих и виших стручних кадрова. Спремио сам и скицу статута народног универзитета, а у његовом оквиру и народне библиотеке...“¹⁸ По његовом мишљењу „не само народни универзитет, већ и свако школство ослободилачког рата и револуције доноси са собом корјениту реформу како о плановима и програмима, тако и у новим односима у школи на течајевима.“¹⁹

Да се на I засједању АВНОЈ-а намјеравала спровести озбиљна реформа школског система свједоче и ријечи Иве Лоле Рибара упућене Недељковићу приликом разматрања предочених промјена у Врховном штабу: „Е, професоре, личиш ми на једну естампу Хобса, са његовим реформаторским ролнама пергаментa, који је у енглеској револуцији у

¹⁷ Вуковић, Р., *КПЈ и развијак просвјете и школства на подручју Србије у вријеме НОП-а и револуције (1941–1945), Просвјета и школство у НОБ-у и револуцији народа и народности Југославије*, Нови Сад 1984, 313.

¹⁸ Недељковић, Д., *Развој реформе и суштина просвјете и школства у нашој револуцији. Просвјета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије*, Нови Сад 1984, 30.

¹⁹ Исто.

XVII вијеку тако изреформисао енглеске школе и универзитете да се Енглези не могу ни данас од тога ослободити“.²⁰

За документа Извршног одбора АВНОЈ-а, која се односе на просвјету, Тихомир Продановић сматра да „представљају историјски значајан путоказ за реформу и револуционарни развој школства у току НОБ-а“.²¹ По мишљењу Зорана Лакића „револуција народа Југославије 1941–1945. година – препознатљива је, у односу на друге револуције, због посебног третмана просвјете у њој“.²² Раде Вуковић, чак, сматра да су „прве устаничке пушке испале у нашој земљи 1941. године... биле не само објавара... окупатору“ већ и „његовој просвјети и култури, њиховом школству – њиховој педагошкој теорији и пракси“.²³

Полазне основе развоја образовања и културе у току НОБ-а биле су, дакле, у складу с темељним одређењима југословенске револуције, независно од тога које је тијело, у одређеној етапи њеног развоја, водило главну бригу о просвјети. Отуда је стални задатак „партизанске школе“ био, поред образовања, васпитавања ученика у патриотском духу и њиховом одгајивању у складу са идеалима НОБ-е и револуције. Зато се, упркос врло израженом недостатку наставничког кадра у току НОБ-е посебно водило рачуна о идејним одређењима учитеља и осталих васпитача, јер је „партизанска школа“, поред давања основних знања припремала младог борца за тежње и циљеве НОБ-е. Колико је партија полагала на образовање види се из чињенице што је прве учитеље регрутовала из редова НОБ-е и партијских радника, иако су јој ти кадрови и тамо били јако потребни. Тако се „од првих устаничких дана и за вријеме најтежих битака“, сјећа се Младен Ољача, „ни у једном тренутку није заостављала просвјету, културни рад са народом... У јесен 1943. године када су се стекли најнеопходнији услови... организован је први учитељски течај“ у Глини. На овај течај послати су „најбољи омладинци и омладинке са разних дужности са терена и јединица НОБ-е. Право са фронта из борбе и ровова, долазили су омладинци и омладинке са пушкама и бомбама у клупе и пушке замјењивали оловкама и одпочињали са учењем, припремали се за нови и одговоран задатак. Учило се до изнемоглости. Читало се све што би дошло до руку. Курсисти су били жељни знања, просто су гутали оно што би наставници и професори предавали.“²⁴ Овак-

²⁰ Истио, 24.

²¹ Продановић, Т., *Прилози педагошко-дидактичком проучавању докумената Просвјетног одјека ИО АВНОЈ-а*, „Педагошка стварност“, бр. 6/61, 438.

²² Лакић, З., *Просвјета у пољоцима НОР-а у Црној Гори, Просвјета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије*, Нови Сад 1984, 83.

²³ Вуковић, Р., *Борба за социјалистичку школу у периоду ослободилачког рата и револуције народа Југославије*, „Савремена школа“, бр. 5–6/61, 257.

²⁴ Ољача, М., *Учићел*, бр. 13/85, 133 и 134.

ва брига према школи и образовању проистекла је из реалне претпоставке да се за циљеве НОБ-е могу успјешно борити само људи којима је стало до остварења тих циљева и који вјерују у могућност њиховог остваривања. Јер уколико је просвјетни радник био упознат „са револуционарном науком, теоријом и праксом Партије и борбом народа био му је јаснији циљ одгоја конкретнији лик човјека кога је требало одгајити.“²⁵

Школа је такође била срасла са народноослободилачком борбом. Зато ни у најтежим борбама за слободу „наша народноослободилачка војска и остале организације народноослободилачког покрета ни једног тренутка, ни у једној прилици нијесу запостављали рад на просвјећивању народа.“²⁶ Неспорно је да се образовање стално мијењало и развијало упоредо са развојем друштва и, с обзиром да се у свим револуцијама ради о значајним промјенама, морало је доћи и до одређених промјена у образовном систему. Управо, промјене у образовању и друштву не само да се врше упоредо већ се оне узајамно надопуњују и једна другу подстичу. Зато све револуције и посвећују велику пажњу образовању.

Иако, дакле, није било потребе да се доносе посебна програмска документа о укупној политици у образовању у току НОБ-а, Партија се значајно ангажовала на практичном спровођењу раније усвојених начела и принципа васпитања и образовања. Партизанске јединице, партијске организације и друге масовне антифашистичке организације су од првих дана НОБ-е организовале и развијале разне облике образовања, који су имали народни и демократски карактер. Упоредо са борбом за ослобођење народа од фашизма, КПЈ је водила и борбу за ослобођење од заосталости и незнања. Дакле, „широка акција на просвјетном и културном уздицању народа није била случајна ни стихијска појава у току народноослободилачке борбе, него се она развијала у јединству са њоме, свјесно, плански и систематски руковођења од КПЈ преко органа народне власти и антифашистичких масовних организација. То се најбоље види по томе што се просвјетни и културни рад у народу по својој ширини, богатству и разноврсности развијао упоредо са развитком ослободилачке борбе.“²⁷

У врло сложеним условима НОБ-а Партија је од почетка устанка, имајући у виду важност просвјете и културе, покренула разноврсне облике образовног и културно-просвјетног рада. Поред описмењавања својих бораца, у војним јединицама је био ангажован један број људи за пропагандни и културно просвјетни рад у народу. У почетку су то била „лица

²⁵ Огризовић, М., *Идејно-политичко, педагошко и стручно осисобљавање партизанских учитеља на ослобођеној територији Хрватске*, „Васпитање и образовање“, бр. 3/79, 75.

²⁶ *Побједа*, новембар 1944.

²⁷ Огризовић, М., *Просвјетни и културни рад с омладином у Хрватској за НОБ-е*, Загреб 1960, 122.

за везу са народом²⁸ а касније и посебне екипе у саставу одређених партизанских јединица,²⁹ као и истакнути партијски и просвјетни радници, представници органа народне власти и антифашистичких организација. Упоредујући однос према просвјети и култури између НОП-а и фашиста „Омладински покрет“ 1942. године пише: „Фашизам, највећи непријатељ младих, отео је младима једно од највећих и најмилијих добара – културу. На сред Берлина, на срамоту Берлина спаљене су књиге. Из руку њемачких омладинаца истргнуте су књиге, које братиме и вежу племенита срца ма гдје она куцала. У руке њемачких омладинаца метнуте су пушке...“ за разлику од њих, наставља „Омладински покрет“, „ми смо се дигли на оружје, али ми нијесмо одбацили књигу. Ми се, за разлику од фашистичких управљача не бојимо знања, истине и доброте које нам књиге дају. С пушком у руци ми се боримо за слободу свога народа. С књигом поред пушке ми већ данас подижемо себе и свој народ да достигне остале културне народе, да се што боље оспособимо за народноослободилачку борбу и за све нове и теже задатке који ће се пред нама и нашим народом поставити“. Зато „народноослободилачка борба носи у себи и борбу за културу, која већ данас почиње, а свој пуни замах добиће када борба за слободу буде звршена. Књига нам пружа да освојимо слободу, а слобода ће нам омогућити да освојимо књигу... с тога књига и културни рад морају бити нераздвојни пратиоци наше борбе и слободе.“³⁰

Заиста лијепо формулисани ставови и однос НОП-а према просвјети и култури. Но, та мисао није нова. Њу је педесет година раније изрекао краљ Никола – „књига неће омлачити. Наша крв, наша јуначка црногорска крв, црпиће у науци и умјетности моћ да су Црногорци још бољи јунаци, него када би остали у свом примитивном стању. Народ је мој бројно мали али ће морално бити велики, док у једној руци држи брус да сабљу оштри а у другој књигу да се њоме просвјећује“.³¹ Нема сумње да је борба за масовну културу и народно просвјећивање од самог почетка устанка била саставни дио борбе за слободу. У црногорским условима, с обзиром на чињеницу да је преко 50% становништва било неписмено а да су оружане борбе биле такорећи непрестане, борба за народно про-

²⁸ Привремена врховна команда народноослободилачке војске Црне Горе, Боке и Санџака издала је 22. VII 1941. саопштење да cjелокупна власт на ослобођеној територији припада Привременој врховној команди и да се досадашња власт укида. У том саопштењу се наређује да се у свакој устаничкој јединици, почев од вода, изабере лице за везу са народом. (*Хронологија догађаја*, 85).

²⁹ Све пролетерске народноослободилачке ударне бригаде имале су у свом саставу и посебну екупу која је вршила политичко пропагандни рад и културно-просвјетно уздизање у војсци и народу.

³⁰ *Омладински покрет*, бр. 1/1, фебруар 1942.

³¹ Никола I Петровић Његош, *Говор приликом отварања народног позришта на Цетињу*, *Политички списи*, Тигроград-Цетиње 1989, 381.

свјеђивање била је посебно сложена. Још у октобру 1941. у упутству штаба народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору, Боку и Санцак, упућеном политичким комесарима, између осталих дужности политичког комесара истиче се и његова обавеза „да описмени све борце“.³² Политички комесари су, по правилу, били најистакнутији комунисти у својој јединици и није случајно што је баш њима повјерена дужност да организују политички и културни рад у јединици и народу.

Непосредно последице формирања Извршни одбор ЗАВНО Црне Горе и Боке тражи од народноослободилачких одбора да посвете посебну пажњу подизању културног нивоа становништва.³³ При среским и општинском НО одборима формиран су посебни просвјетни органи – просвјетни одсјеци – народне власти који су заједно са културно-просвјетним одборима водили бригу о народном просвјеђивању.

Генерално узето, на подручју данашње Црне Горе, све до 1944. свим мало је урађено на отварању школа на слободној територији, јер то нијесу допуштале околности у којима се водила НОБ. Нешто више је урађено на организовању алфаветских течајева, нарочито на подручју шавничког и андријевачког среза. Зато се на II засједању ЗАВНО Црне Горе и Боке у фебруару 1944. истиче незадовољство радом на просвјеђивању народа, иако је један од најважнијих задатака народне власти управо био „подизање општег просвјетног и културног нивоа читаве народне масе“. Као доказ за то наводи се „чињеница да су борци наше Народно-ослободилачке војске носили поред пушке увијек и књигу, као своје друго важно оружје у борби за слободу“.³⁴ Међутим, рад на овим пословима „се није довољно развио, нити се је могао развити“, јер је „непријатељ попалио наша села, наше школе, наше књиге. У војску је отишао велики број правих народних учитеља. Све нам је то онемогућило остваривање плана о отварању редовних школа на ослобођеној територији“. Али „у немогућности да се отворе школе наложили смо одговарајућим одсјецима у нашим народноослободилачким одборима да гдје је год то могуће отворе алфаветске течајеве, користећи за наставнике не само бивше учитеље већ и остале писмене људе“.

³² Према поменутом упутству политички комесар је дужан да „редовно одржава политичке састанке, упознаје борце са политичком ситуацијом, историјом црногорског и других наших народа, описмени сваког борца“. (*Хронологија догађаја*, 144).

³³ Извршни одбор ЗАВНО Црне Горе и Боке упутио је 26. XI 1943. свим среским и општинском НОО на територији Црне Горе акт којим их је обавезао да формирају своје одсјеке, по врстама дјелатности. Сваки од ових одбора имао је по седам одсјека међу којима је био и просвјетни. (Лакић, Пајевић, Вукмановић, *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941–1945*. – Хронологија догађаја, Титоград 1963, 456. – у даљем тексту: Хронологија догађаја).

³⁴ Реферат др Обрена Благојевића на II засједању ЗАВНО Црне Горе и Боке, фебруар 1944, ЦАСНО, *Зборник докумената* (припремио и обрадио др Зоран Лакић) Титоград 1975 (у даљем тексту наводићемо само ЦАСНО, бр. док. и стр.)

Нема сумње да је на слободној територији данашње Црне Горе, све до 1944. године народна власт знатно мање него у другим крајевима Југославије поклањала пажњу описмењавању народа. Тако, на примјер, у извјештају о раду ЗАВНО Санцака (за период од 20. новембра 1943. до 5. фебруара 1944) Предсједништву АВНОЈ-а уопште се не помиње рад Просвјетног одсјека, иако је он постајао од првог дана формирања Извршног одбора ЗАВНО Санцака. Међутим, у августу исте године да би истакао веома велики значај рада на народном просвјећивању и постакао среске НОО да томе посвете више пажње него до тада, ИО ЗАВНО Санцака наглашава да: „Највећи сарадници на остваривању циљева наше народноослободилачке борбе јесу они који просвјетно и културно просвјећују народ у духу наше борбе“.³⁵

Међу мјерама које је народна власт преузимала да убрза и унаприједи рад на просвјетно-културном уздизању народа, значајно мјесто припада и одлуци о формирању просвјетних одбора. Те одборе сачињавали су један члан НОО који је задужен за просвјету и по један представник АФЖ-а, омладине и родитеља. Дужност одбора је била „да нађе историје и да се брине о свим потребама за школски рад“.³⁶

Почетком августа 1944. Предсједништво ЦАСНО-а, односно Одјељење за просвјету, пише НОО-у да „међу основне задатке наше младе државне власти као крупан задатак стоји просвјетно-културно уздизање читавог нашег народа. Наша иницијатива у свим просвјетно-културним пословима мора бити повећана, наш рад много интензивнији него што је то до сада било у овој важној области националног живота“.³⁷ Као што се из цитираних докумената види. Партија, војска и народна власт су, зависно од услова, читаво вријеме током НОР-а посвећивале посебну бригу описмењавању и културном уздизању народа.

Идејно усмјеравање наставничког кадра

Током НОР-а, као и у првим поратним годинама, недостајали су и кадрови не само за рад у школама, него и за алфабетске течајеве. Поред потребе за стручним оспособљавањем учитеља курсеве и течајеве је требало организовати и ради „Идејног усмјеравања“, како би ови идеје НОР-а и револуције „правилно“ преносили на ученике. Колико је тада Партији било стало до идејног дјеловања на омладину доказ је, између

³⁵ Писмо ИО ЗАВНО Санцака (9. VIII 1944) среским НОО о припремама за почетак школске године, *Партизанска аутономија Санцака*, 199.

³⁶ Наредба ИО ЗАВНО Санцака среским НОО о формирању просвјетних одсјека (28. XI 1944), Лакић, З., *Партизанска аутономија Санцака*, Београд 1992, док. 56, 205 (у даљем тексту: *Партизанска аутономија Санцака*).

³⁷ Упутство органа ЦАСНО о мјерама за организацију просвјетног рада, ЦАСНО, док. 41, 163.

осталог, и чињеница да су просвјетни радници регрутовани из редова народноослободилачке војске и истакнутих партијских активиста. Партија је била свјесна чињенице да се за циљеве НОБ-е и револуције могу успјешно борити само људи који вјерују у њихове идеале као и у могућност њиховог остваривања. Зато је културно-просвјетном раду од самог почетка устанка давала предност над свим другим својим активностима. Врло је важно било да су и сами васпитачи искрено одређени за НОБ и револуцију јер, како стоји у Наставном плану и програму за народне школе који је донио Просвјетни одсјек Извршног одбора ЗАВНО Санџака у марту 1944, нарочито важан задатак школе је да одгаја дјецу у духу Народноослободилачког поркета.³⁸

Брига Партије о идејном одређењу учिताља и других просвјетних радника види се и из писма ЗАВНОХ-а послатог НО одборима у фебруару 1944, у којем стоји и следеће: „Наставници у нашим школама могу бити само они који су одани НОП-у „ јер „настава без друштвеног одгоја нас не може задовољити, према томе, не може ни учитељ остати политички неактиван, те ми од њега као предавача тражимо да његове ријечи буду диктиране његовим осјећањима и сигурним друштвено-политичким увјерењима.“³⁹ То су, свакако, били принципи који су важили за подручје читаве Југославије, јер је упутства, у којима су садржани сви битни елементи просвјетно-културне политике, доносило Предсједништво АВНОЈ-а односно његово Повјереништво за просвјету.

При избору кадрова за рад у школама, као и њиховом припремању на учитељским течајевима и другим облицима стручно-педагошког и идејно-политичког усавршавања, у првом реду је вођено рачуна о „идејној подобности“ будућих васпитача стога што је у нову школу требало унијети не само нови садржај рада већ, прије свега, нови дух НОБ и идеале социјалистичке револуције.⁴⁰ Курсеве и течајеве због идејних разлога особито је требало организовати за просвјетне раднике који су били „под извјесним утицајем непријатеља и који су имали криву слику о новој школи, НОБ-у и револуцији“.⁴¹ Зато је Партија стално инсистирала на политичности и идејности наставе.⁴²

³⁸ Наставни план и програм за народне школе, *Партизанска аутономија Санџака*, док. 45, 197.

³⁹ Огризовић, Н., *Просвјетни и културни рад са одраслима у Хрватској за НОБ*, Загреб 1960, 156.

⁴⁰ Повјереништво за просвјету у фебруару 1945, између осталог, пише среским НОО: „Потребно је одмах организовати учитељске Народноослободилачке течајеве, јер ће учитељи једино тада моћи да прилагоде наставу данашњем духу и да пренесу на њаке правилно схватање народноослободилачке борбе“ (ЦАСНО, док. 162, 335).

⁴¹ Писмо Среског НОО Пљеваља Извршном одбору Антифашистичког вијећа народног ослобођења Санџака, *Партизанска аутономија Санџака*, док. 93, 262.

⁴² Извјештај о раду Предсједништва ЦАСНО-а од III-IV засједања, ЦАСНО, док. 257, 501.

Поред стручног оспособљавања борба за „идејну чистоту“ просвјетних радника била је, дакле, битан разлог за организовање учитељских течајева и других облика стручног усавршавања. При томе су политика и идејност претјерано много наглашаване, нарочито кроз историју НОБ, Партије и народне власти, тако да је у другом плану остало стручно и методско образовање курсиста.

Конференција просвјетних радника Црне Горе и Боке која је одржана у Никшићу 8. новембра 1944, била је углавном посвећена политичком и идејном усавршавању. Том приликом је такође закључено да треба „организовати народноослободилачке курсеве за учитеље, како би свој рад ускладили са циљевима народноослободилачке борбе“.⁴³

Народна власт је покушавала на све начине да ублажи проблем недостатка учитеља и другог наставног кадра, те је између осталог тражила од среских НО одбора да јој доставе „имена незапослених просвјетних радника, као и оних који су запослени при народноослободилачким одборима“,⁴⁴ да би их ангажовала у пословима образовања. У истом циљу Повјереништво је инсистирало да му се доставе имена и функције које имају просвјетни радници са њиховог подручја у војсци.⁴⁵

Дакле, у данима стварања нове народне власти, па чак и у данима рата, рад у школи био је у првом плану, не само у односу на органе народне власти него у односу на рад у војним јединицама. Јер, новој власти је било стало не само да путем течајева стручно оспособи будуће учитеље и друго наставно особље, него и да их усмјери „да прилагоде наставу данашњем духу и да на ђаке преносе правилно схватање народноослободилачке борбе“.⁴⁶

Програмска усмјереност „Партизанске школе“

Међу задацима основне школе утврђене Наставним планом и програмом из јуна 1944. у првом плану се истиче одгој дјеце „у духу народноослободилачког покрета“. Том циљу треба потчинити чак и наставу рачуна. – „Знања из рачуна треба да буду искоришћена за обавјештавање дјеце: о раду народне власти око прехране војске, снабђевања војске са одјелом и обућом, разним акцијама позадине. А сјутра у слободи како ће се привредно земља брзо подићи, како ће се изградити село, изградити

⁴³ Упутство Повјереништва за просвјету (10. I 1945) за организовање учитељских курсева, ЦАСНО, док. 113, 259.

⁴⁴ *Истио*, 334.

⁴⁵ У писму Повјереништва за просвјету Среском народноослободилачком одбору у Херцег Новом, између осталог, пише: „Потрудите се да дознате функције просвјетних радника у војсци па њихов поименички списак доставите овом Повјереништву“. (ЦАСНО, док. 162, 355).

⁴⁶ *Истио*.

нова Југославија“. Зато из тог материјала „треба комбиновати све врсте вјежби из рачунске наставе. При томе дјеца треба да схвате да рачунска настава по свом настављању вапистава у правцу узимања става и учешћа у раду и припремама ученика на одбрану тековина стечених у народноослободилачкој борби“.⁴⁷ Тада се ни програм наставе рачуна није могао донијети без критике предратне школе. – „Настава рачуна у старој школи задавала је велике бриге дјечи и ученицима, што се на рачунску наставу гледало онако како не треба... и умјесто да васпитава у позитивном, она се развија код ученика у мржњу према тачности...“

Када је овакав циљ наставе рачуна сувишно би било наводити шта је, тек, био задатак наставе историје.

И према Наставном плану и програму, по којем се почело радити школске 1944/45. године, главни задатак основне школе био је идејно усмјеравање ученика. Од учитеља се изричито захтијевало да читавим својим дјеловањем и понашањем популарише НОБ, па се каже: „Учитељ ће ученицима тумачити и објашњавати смисао и значај народноослободилачке борбе и на примјерима кроз пјесму и причу, обликоваће јуначке и моралне врлине борбе и њене тековине, тако да их дјеца схвате и заволе као најдрагоцјенији аманет“. Затим се од учитеља тражи да преко омладинске организације на селу „успостави утицај школе на чувању и уздизању тековина народноослободилачке борбе“.⁴⁸

Пренаглашено идеолошко усмјеравање школе је настављено и у поратном периоду. Тако се, на примјер, у Наставном плану и програму из 1948, у задацима наставе историје подвлачи потреба „да учвршћује и даље развија братство и јединство наших народа и остале тековине Народноослободилачке борбе, да развија непомирљиву мржњу према непријатељима отаџбине и према свима онима који раде против тековина народноослободилачке борбе“.⁴⁹

Међу циљевима и задацима наставе историје било је, дакле, и „развијање непомирљиве мржње“, што је апсолутно неспојиво са школом и наставом, чак и када се ради о отвореним непријатељима, а камоли о неистомишљеницима у односу на НОБ и њене тековине. Сам појам мржње је непримјерен школи и дјечи. И с обзиром да су основе овог плана и програма урађене у Комитету за школе и науку владе ФНРЈ, те да је ријеч о брижљиво припремљеном документу, несхватљиво је да се могао направити такав пропуст, који понижава достојанство школе.

Од самог почетка организатори НОБ-а су били свјесни огромног значаја просвјете и културе за успјешно вођење рата и револуције. „Јер – како давно рече Ђордано Бруно – ако видиш да је уништено веће и

⁴⁷ Наставни план и програм за народне школе, *Партизанска аутономија Санџака*, док. 45, 197.

⁴⁸ *Наставни план и програм за основне школе*, Повјереништво за просвјету предсједништва ЦАСНО, Цетиње 1945.

⁴⁹ *Наставни план и програм за основне школе*, Цетиње 1948.

у многоме опасније чудовиште од свих која су икада вјековима постојала, 'не распитуј се о топузу; то је учинило перо'⁵⁰. Но, и перо, итекако се може злоупотребити. С обзиром на величину ослободилачке борбе, не само по опсегу него првенствено по самом чину и храбрости с којом је она вођена, некоректно би било рећи да је и она злоупотребљавала школу, али да је каткад поступала мимо утврђених и за школу светих правила, неспорно је. Ти гријехови су лакше схватљиви у времену док је рат трајао, јер ко се од зла брани свакако му је више дозвољено, него ономе ко га својим насиљем чини. Уосталом и раније су Црногорци када је било „стани пани“, и слова из Његошеве штампарије претапали у пушчана зрна; чак су и владике „Јеванђеља златна“ и друге свете црквене књиге цијепали „и од њих фишеке савијали у несташици карте“. Међутим, када је рат завршен, упркос нестабилности у земљи, не могу се наћи ваљани разлози којима се може оправдати злоупотреба школе ради „Чувања тековина НОБ“.

МИЛОШ СТАРОВЛАХ

УПОТРЕБЛЕНИЕ И ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЕ ШКОЛЫ В ВОЕННЫХ ЦЕЛЯХ

Резюме

Сообщение состоит из три части. В первой части речь идёт о школах в Черногорииво время итальянской оккупации, о фашизации школы и в третьей о „Партизанской школе“.

Сразу после оккупации Черногории, в ряду подготовок выполнявшая состояние „нормализоваться“, Италия приступила обновлению работы начальных и средних школ, потому что знала что для успешного поведения одним народом недостаточна только военная оккупация, а поробщённый народ надо отделить от его просвещения и культуры, как важнейших точек опоры народного сознания и навязать ему свою культуру, и этим и свою идеологию: словом, отделить его от народа. В этих целях принята и новая учебная план и программа, в котором как это обычно бывает когда речь идёт о политических хитроумных обманах, самые важные перемены выполнены в так называемой национальной группе предметов.

Вершиной злоупотребления школы достигнут в так называемой Независимой государстве Хорватии, где в составе общей фашизации не по-

⁵⁰ Ђордано Бруно, Опроштајни говор, *Беседе*, Никшић 1990, 51.

щадили ни школу. Расказом о хорватах, как быбранному народну и рядом других выдумок, которыми хотелось подлизаться своими „освогодителями“, опасно поставлена под угрозу давно/ с давних пор известна и признана ценность школы как благородного и высоко гуманного учерждения, обосновывающая свою работу на строго установленных истинах, а всё что является пропагандой, значит злоупотребление школы.

С самого начала Народно-освободительной борьбы, её организаторы были сознательны большого значения просвещения и культуры для успешного ведения войны и революции. Нельзя сказать что и в „Партизанской школе“ не было преувеличения в много подчёрнутой политизации. Но, эти грехи, пок авойна длилась, легче понятны, потому кто от зла защищается, непременно ему больше разрешено чем этому кто его своим насеилием ведёт.

